

Zandecki, Aleksander

Przemiany aspiracji edukacyjnych młodzieży jako podłoże zmian oświatowych

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Socjologia Wychowania 12 (285), 159-167

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Aleksander Zandeki

PRZEMIANY ASPIRACJI EDUKACYJNYCH MŁODZIEŻY JAKO PODŁOŻE ZMIAN OŚWIATOWYCH

Podobnie jak złożony jest syndrom czynników osobowościowych, środowiskowych i społecznych kształtujących aspiracje jednostek czy grup społecznych, tak i przemiany (dynamika) aspiracji trudne są do precyzyjnego określenia w konwencji przyczynowo-skutkowej. Świadomość trudności jednoznacznego ich określenia w odniesieniu do przemian aspiracji wyzwała wielość podejść badawczych, które mimo iż rezultaty uzyskane w wyniku ich zastosowania nie uprawniają do ekstrapolacji, stanowią interesujące źródło informacji o przebiegu samego procesu i jego skutkach. Przedmiotem szczególnego zainteresowania są przemiany w aspiracjach jednostek, które współwystępują u wielu osób, a zachodzą pod wpływem gwałtownych zmian ustrojowych „stając się jednocześnie szczególną cechą charakterystyczną przemian społecznych” (Lewowicki 1987, s. 43).

Sytuacja gwałtownej zmiany społecznej w Polsce umożliwia analizę procesu przemian aspiracji w kontekście dziedzictwa społeczno-kulturowego wyniesionego przez jednostki, grupy społeczne z minionej formacji społeczno-politycznej. A jest ono, jak wskazują wyniki badań, szczególnie zatrwające w sferze orientacji moralnych młodzieży (Kwieciński 1990, s. 5–11). Anomia, załamanie się obowiązującego systemu norm i wartości kulturowych, poczucie zagubienia, którego źródłem są między innymi przeobrażenia zachodzące wewnątrz systemu społecznego, wyzwała problemy przystosowawcze jednostki, przeżywającej również kryzys własnej tożsamości (Szafraniec 1990, s. 24). Te stany osobowości są także udziałem młodzieży.

Społeczne konteksty rozwoju stawiają przed młodzieżą nowe wyzwania. Sprostanie im stwarza jej być może niepowtarzalną szansę realizacji własnych dążeń, planów, marzeń, natomiast ich niepodejmowanie przyniesie poczucie stagnacji w kolejnych dekadach własnego życia. Czynnikiem sprzyjającym

podejmowaniu tych wyzwań przez młodzież można upatrywać w cechach młodości: otwartej postawie wobec świata, postawie poszukującej, w podstawowej potrzebie młodych, jaką jest zmiana rzeczywistości stosownie do własnej wizji świata (Bugajska 1985, s. 250).

U podstaw badań nad tymi problemami sytuują się pytania: w jakim stopniu zjawiska towarzyszące transformacji ustrojowej kształtują orientację jednostek wobec świata społecznego? Czy zachodzące zjawiska społeczne i ekonomiczne znajdują implikacje w poglądach młodzieży odnoszących się do sfery edukacyjnej ich planów życiowych? Istotność tych pytań wynika z przyjętego założenia, że stosunek młodzieży do kształcenia się i do wykształcenia, do wartości, jakie są uświadamiane przez młodzież w kontekście tych pojęć, jest znaczącym wskaźnikiem jej orientacji życiowych.

Materiał prezentowany w tym opracowaniu zawiera wybrane problemy z badań na temat: „Młodzież wobec wartości wyższego wykształcenia” przeprowadzonych w październiku 1988 roku, a więc u schyłku „starego” systemu społecznego, gospodarczego i politycznego i powtórzonych cztery lata później, w październiku 1992 roku, w trzecim roku transformacji ustrojowej w naszym kraju. Stanowi on swoisty zapis poglądów i ocen badanej młodzieży z klas przedmaturalnych na wybrane kwestie dotyczące wyższego wykształcenia: jego miejsca wśród celów życiowych oraz aspiracji edukacyjnych badanych, zarówno w sferze pragnień, jak i konkretnych planów kształceniowych (aspiracje perspektywiczne) w momencie przełomu formacyjnego oraz postrzegania przez nią szans realizacji tych dążeń. Czy i w jakim stopniu ten okres gwałtownej zmiany społecznej i gospodarczej znajduje swe implikacje w poglądach badanej młodzieży odnoszących się do sfery edukacyjnej? Próba odpowiedzi na to pytanie stanowi główną sekwencję analiz zawartych w tym opracowaniu.

Badaniami, za pomocą kwestionariusza ankiety, objęto młodzież z klas przedmaturalnych z liceów ogólnokształcących, liceów zawodowych i technikum zlokalizowanych w miastach wojewódzkich, miastach średniej wielkości (dawnych powiatowych) oraz małych miastach położonych na obszarze makroregionu środkowo-zachodniego (łącznie w 39 szkołach średnich z 13 miejscowości). W obu pomiarach, w roku 1988 i w roku 1992 próba założona wynosiła po 1560 osób. Do opracowania zakwalifikowano 1527 kwestionariuszy z pomiaru pierwszego i 1526 kwestionariuszy z pomiaru drugiego. Podstawowe cechy demograficzne i społeczne badanych zawiera tabela.

Tabela
Podstawowe cechy demograficzno-społeczne badanych (w %)

Cechy		Próba (w %) z roku	
		1988	1992
Płeć:	chłopcy	50,0	50,5
	dziewczęta	50,0	49,5
Typ szkoły:	liceum ogólnokształcące	33,8	3,9
	liceum zawodowe	33,3	28,8
	technikum	32,9	37,3
Miejsce zamieszkania:	wieś	25,3	26,1
	małe i średnie miasta	34,6	37,9
	miasta wojewódzkie	38,4	35,0
Wykształcenie ojców:	podstawowe	9,5	7,9
	zasadnicze zawodowe	34,7	37,1
	średnie i pomaturalne	32,1	32,7
	wyższe	21,3	20,7

1. WARTOŚCI CENIONE PRZEZ BADANĄ MŁODZIEŻ

Zdecydowanie najwyżej cenione są wartości intelektualne (wykształcenie, nauka, poznanie intelektualne świata, kontakt z wiedzą), na które wskazało na pierwszym miejscu 31,7% badanych w 1988 r. i 43,1% w 1992 r. Wyraźnie mniejszą liczbę wyborów uzyskały wartości allocentryczne (altruizm, pomoc, wzajemne zrozumienie, życzliwe stosunki międzyludzkie — 14,1% na pierwszym i 9,1% na drugim miejscu oraz wartości materialno-konsumpcyjne (13,6% i 11,1%). W drugim badaniu zdecydowanie zmalała liczba wyborów wartości perfekcjonistycznych (z 10,4% w pierwszym do 2,8% w drugim badaniu). Wielu badanych wskazywało na wartości trudne bliżej do zdefiniowania, np. szczęście, dążenie do celu, ujęte w kategorii „inne” (15,8% na pierwszym i 17,0% na drugim miejscu). Jeśli w ocenie wartości preferowanych przez młodzież uwzględnić wybory wskazane na I, II, i III miejscu łącznie, wówczas układ najwyżej cenionych wartości uległ istotnej zmianie:

badanie I (1988 r.)		badanie II (1992 r.)	
1. wartości materialno-konsumpcyjne	17,3%	1. wartości intelektualne	20,5%
2. wartości intelektualne	17,0%	2. wartości materialno-konsumpcyjne	16,1%
3. wartości allocentryczne	14,0%	3. wartości socjocentryczne	13,1%
4. wartości inne	9,2%	4. wartości allocentryczne	12,0%
5. wartości perfekcjonistyczne	7,4%	5. wartości inne	11,5%

Z powyższych zestawień wynika, iż prawie 80% badanych nie upatruje w wartościach intelektualnych szans realizacji własnych celów życiowych.

2. MOTYWY DĄŻEŃ EDUKACYJNYCH CZŁOWIEKA W ŚWIADOMOŚCI BADANYCH

Złożoność tego problemu ujawniła się w wypowiedziach badanych na pytanie: „Ludzie dążą do osiągnięcia różnych rzeczy w swoim życiu. Jak sądzisz, dlaczego ludzie starają się o wykształcenie?” Zarówno w I, jak i w II badaniu najczęściej (46,4% i 39,4%) wskazywano motywy, które wynikają z postrzegania i chęci realizacji „wzoru człowieka wykształconego”, który w Polsce w wielu środowiskach tradycyjnie ma względnie wysoką rangę, szczególnie w sferze prestiżu społecznego. Zdaniem wielu badanych bez wykształcenia, dyplomu, nie można objąć bardzo wielu, nawet niekoniecznie wysokich stanowisk. W odczuciu społecznym człowiek wykształcony potrafi więcej i lepiej załatwić, łatwiej znajduje pracę i dlatego żyje mu się łatwiej, często ma większy prestiż społeczny i wyższą pozycję towarzyską, korzystniejsze perspektywy awansu.

Motywy poznawcze związane z zainteresowaniem dla wybranej dziedziny wiedzy, z chęcią pogłębienia swej wiedzy przez wykształcenie, znalazły uznanie prawie u 30% badanych w roku 1988. Autoteliczny charakter tej grupy motywów, zorientowanych na własny rozwój intelektualny, samorealizacja w nauce oraz rozwój własnej osobowości, respondenci z roku 1992 uznali za mało przystający do nowej sytuacji społeczno-ekonomicznej, stąd wskazała na niego zaledwie co siódma badana osoba (około 13%). Zyskały natomiast (w roku 1992) wielu zwolenników motywy o charakterze interpersonalnym (zaspokojenie pragnienia wejścia do warstwy inteligencji, podejmowanie kształcenia na życzenie rodziców, z namowy kolegów) i hedonistycznym (przedłużenie młodości, odsunięcie okresu samodzielności, okresu poszukiwania pracy i stabilizacji na kilka lat). Łącznie motywy te wskazało 28,1% badanych (w roku 1988 — 13,6%).

Najmniej osób w obu badaniach wskazało na antycypowane wartości przyszłej pracy, w których wykształcenie jest koniecznym elementem w dochodzeniu do zawodu czy pracy, którą chciałoby się wykonywać. Jednakże i tu widoczny jest wzrost znaczenia tego motywu w świadomości badanych (1,6% w roku 1988, 11,3% w roku 1992). Zbliżone tendencje obserwujemy w analizach rozkładu tej cechy w kontekście zmiennych: płeć, typ szkoły i wykształcenie ojca.

3. NIEZBĘDNY POZIOM WYKSZTAŁCENIA W OPINII BADANYCH

Wyjątkowo silnie odmienne poglądy obu badanych grup zarysowały się w odpowiedziach na pytanie: „Jakie wykształcenie jest obecnie człowiekowi niezbędne, aby dobrze dał sobie radę w życiu?” Respondenci wypowiadający się w 1988 roku najczęściej wskazywali na wykształcenie zawodowe (53,9%, w tym: zasadnicze zawodowe 24,5%, średnie zawodowe 29,4), wyższe wykształcenie wskazała tylko co siódma osoba, średnie ogólnokształcące — co ósma. Młodzież badana w roku 1992 zdecydowanie odeszła od fascynacji edukacją zawodową preferując jako niezbędne wykształcenie wyższe (34,1%) lub średnie ogólnokształcące (28,7%). Wykształcenie zawodowe wskazało tylko 16,4% (w tym: zasadnicze zawodowe 10,4%, średnie zawodowe 6,0%). Spadek rangi edukacji zawodowej na poziomie ponadpodstawowym ze szczególną wyrazistością ujawnił się w opiniach uczniów liceów zawodowych i technikum.

Jednym ze wskaźników poziomu aspiracji edukacyjnych badanych są ich opinie dotyczące kontynuacji kształcenia się w sytuacji, gdy osiągnięty już poziom wykształcenia zapewnia odpowiednie dochody. W badaniu I prawie 65%, a w II prawie 73% respondentów uznało, że w tej sytuacji warto kształcić się wyżej, przy czym znacznie częściej pozytywną opinię wyrażali uczniowie liceów ogólnokształcących (73,6% w I, 82,4% w II badaniu) aniżeli dwóch pozostałych typów szkół (LZ — 59,5% w I, 66,9% w II badaniu; T — 60,2% w I, 67,1% w II badaniu). Ponadto wystąpiła ścisła zależność między samooceną wyników w nauce a pozytywną odpowiedzią na to pytanie (uczniowie bdb — 85,3%, db — 76,2%, dst — 66,2%, „słabi” 50,0%; wyniki z II badania).

4. SPOŁECZNE „ZAPOTRZEBOWANIE” NA PRACOWNIKÓW Z WYŻSZYM WYKSZTAŁCENIEM W ŚWIADOMOŚCI BADANEJ MŁODZIEŻY

Postawa wobec kształcenia, stosunek do wartości, jaką jest wykształcenie, są w znacznym stopniu ukształtowane przez świadomościowe postrzeganie szans

zawodowych. Ocenę tych szans odnoszącą się do osób z wyższym wykształceniem zdecydowanie zróżnicowała zmienna, którą można określić jako „czas transformacji”.

Młodzież, która uczestniczyła w badaniach w roku 1988, oceniała społeczne „zapotrzebowanie” na pracowników z wyższym wykształceniem jako względnie korzystne (59,5% łącznie w kategoriach „zdecydowanie tak” i „raczej tak”), chociaż zaledwie co szosta osoba wskazywała na opinię zdecydowaną, natomiast cztery lata później prawie 80% badanej młodzieży dało odpowiedzi twierdzące, w tym co trzecia osoba wskazała na kategorię „zdecydowanie tak”. Jedynie co dziesiąta osoba uznała, że nie ma „popytu” na pracowników z wyższym wykształceniem (w 1988 r. co trzecia badana osoba). Analiza materiału badawczego wskazuje, jak silnie młodzież uwewnętrznia zachodzące w naszym kraju zmiany społeczno-ekonomiczne, jak szybko reorientuje własne poglądy w kontekście zmian zachodzących w naszym kraju. Postrzeganie obrazu rynku pracy, szans na jej pozyskanie implikuje pozytywne postawy młodzieży wobec edukacji na poziomie szkoły wyższej.

5. ASPIRACJE BADANYCH DO WYŻSZEGO WYKSZTAŁCENIA

Na pytanie „czy dla ciebie wyższe wykształcenie jest wartością, o którą skłonny jesteś zabiegać, wkładać znaczny wysiłek, aby ją zdobyć?” młodzież w obu badaniach wyraziła chęć podjęcia wysiłku, który jest niezbędny dla uzyskania wyższego wykształcenia. Wskaźnik procentowy deklarujących tę gotowość wzrósł z 65,4% (w I) do 75,5% (w II badaniu). Wskaźniki te można ocenić jako wysokie. Zwraca uwagę znaczący wzrost liczby pozytywnych odpowiedzi wyrażonych przez chłopców (61,4% w I, 76,6% w II badaniu). Dopelnieniem tej kwestii są deklaracje wyrażone w odpowiedzi na pytanie: „Czy ty chciałbyś ukończyć studia wyższe?”. Odpowiedzi twierdzącej udzieliło 60% respondentów w 1988 roku i 70% w roku 1992, negatywnej 10% w I i 5% w II badaniu. Znaczący odsetek respondentów (około 30% w I i około 25% w II badaniu) wskazał na kategorię „nie jestem zdecydowany”.

Aspiracje do wyższego wykształcenia ściśle korelują z poziomem wykształcenia ojców, wielkością środowiska zamieszkania, typem szkoły, oceną sytuacji materialnej rodziny i samooceną wyników w nauce, przy czym zależności te potwierdzają wyniki wcześniejszych badań.

W badaniach z 1992 roku odnotowujemy wzrost liczebny chłopców deklarujących dążenie do wyższego wykształcenia (o 13,2% więcej niż dziewcząt; w 1988 roku w nieznacznie wyższym odsetku dążenia te ujawniały dziewczęta — 59,4% chłopcy, 62,3% dziewczęta).

Aspiracje badanej młodzieży do wyższego wykształcenia są w wysokim stopniu zbieżne z oczekiwaniami i aspiracjami ich rodziców w tej kwestii. Prawie 85% badanych stwierdziło, że ich rodzice chcieliby, aby oni uzyskali wyższe wykształcenie, w tym ponad 50% wskazało na wysoki stopień tych oczekiwań. Aspiracje rodziców do wyższego wykształcenia własnych dzieci są silnie skorelowane z ich poziomem wykształcenia, wielkością środowiska zamieszkania oraz samooceną wyników w nauce. Ocena sytuacji materialnej rodziny nie różnicuje w stopniu istotnym oczekiwań rodziców odnoszących się do uzyskiwania przez ich dzieci wyższego wykształcenia.

6. POSTRZEGANIE WYŻSZEGO WYKSZTAŁCENIA JAKO WYZNACZNIKA POZYCJI JEDNOSTKI W STRUKTURZE SPOŁECZNEJ

Postrzeganie przez młodzież licealną wybranych atrybutów aktualnej sytuacji społecznej osób z wyższym wykształceniem może być traktowane jako ważny element jej orientacji w szansach awansu, uzyskania wysokiej pozycji społecznej poprzez wykształcenie. Stąd badaną młodzież pytano o ocenę poziomu wybranych atrybutów pozycji społecznej osób z wyższym wykształceniem. Przyjęto założenie, że funkcjonujący w świadomości młodzieży licealnej obraz rzutuje na jej sferę motywacyjną odnoszącą się do aktualnej aktywności edukacyjnej oraz pośrednio na przyszłe decyzje edukacyjne.

Zmiany stanowiące rezultat zapoczątkowanych w Polsce reform znalazły rezonans w świadomości badanych. W I badaniu w świadomości młodzieży silnie ujawniło się zjawisko dekompozycji cech położenia społecznego osób z wyższym wykształceniem, przejawiające się w niespójności statusu, szczególnie w osłabieniu korelacji między wysokością dochodów a prestiżem. Wykształcenie odbierano jako wartość „zdobiącą”. W cztery lata później uzyskaliśmy inny obraz tego fragmentu rzeczywistości społecznej. Wyższe wykształcenie, zdaniem badanych, daje obecnie szczególnie szansę osiągnięcia wyższych dochodów, płac, w porównaniu z osobami bez wyższego wykształcenia (21,7% w I, 47,6% w II badaniu, wzrost o 21,9%), wyższego poważania społecznego (52,8% w I, 56,1% w II badaniu), wyższych wpływów społecznych i politycznych (38,3% w I, 43,8% w II badaniu) oraz zwiększa szanse na uzyskanie stałej pracy (44,2% w II; pytanie tylko w II badaniu).

Ten względnie optymistyczny obraz zakłóca znaczny odsetek badanych (od 15 do 25%), którym trudno rozeznać się, zorientować w aktualnej sytuacji społecznej i ekonomicznej w kraju, sytuacji, która w wielu sferach życia nosi wszelkie znamiona chaosu.

7. SZANSE REALIZACJI ASPIRACJI EDUKACYJNYCH W OCENIE BADANYCH

W tym problemie mieści się szeroka panorama spraw związanych z dostępnością studiów wyższych w aspekcie ekonomicznym, przestrzennym, psychologicznym, z predyspozycjami osobowościowymi jednostek podejmujących starania o uzyskanie dyplomu wyższej uczelni. Ich świadomość w zróżnicowanym stopniu determinuje oceny wyrażone przez młodzież. Na pytanie: „Jak oceniasz szanse młodzieży w naszym kraju na uzyskanie wyższego wykształcenia?” połowa respondentów (53,5%) z roku 1988 wybrała odpowiedź wskazującą na różnicę szans, natomiast cztery lata później liczba badanych, którzy wybrali tę odpowiedź, wzrosła do 70,5%. Równość szans w tej dziedzinie dostrzegало ponad 20% badanych w roku 1988 i tylko 13% w roku 1992. Pogłębia się więc świadomość nierównych szans na osiągnięcie wyższego wykształcenia. Trudność w ocenie tych szans wyraziła prawie co czwarta badana osoba (23,2%) w roku 1988 i co szósta (15,5%) w roku 1992.

Z przeprowadzonych analiz wynika również, że szanse na studiowanie uległy znacznemu ograniczeniu. Najsilniej ten fakt artykułowała młodzież z liceów ogólnokształcących. W wypowiedziach uzasadniających nierówność szans edukacyjnych młodzieży wskazywano na złożoność zjawiska i współwystępowanie kilku przyczyn. Jeśli przyjąć dominujące tendencje, można wskazać cztery grupy wypowiedzi:

- a) uwarunkowania intelektualne i charakterologiczne (uzdolnienia, chęć do nauki, przygotowanie do studiów wyniesione ze szkoły średniej),
- b) uwarunkowania tkwiące w cechach strukturalnych rodziny (pozycja społeczna rodziców, dochody, aspiracje rodziców do kształcenia własnych dzieci),
- c) czynniki tkwiące w „drugim obiegu” dóbr, usług i świadczeń (stosunki, protekcje, układy),
- d) czynniki ekonomiczne (sytuacja materialna rodziny).

W badaniach z roku 1988 najczęściej wymieniano czynniki osobowościowe, strukturalne rodziny oraz tkwiące w „drugim obiegu” dóbr, usług i świadczeń. W roku 1992 młodzież upatrywała przyczyn nierówności w dostępie do szkół wyższych przede wszystkim w sytuacji materialnej rodzin.

Wśród 11 czynników, które mogą utrudniać podjęcie decyzji o studiach w szkole wyższej najwięcej osób jako „bardzo istotny” uznało egzamin wstępny, którego obawia się ponad 70% badanych (75,7% w I, 70,3% w II badaniu). W roku 1988 kolejne przeszkody ze swej istoty wiązały się z przygotowaniem do studiów wyniesionym ze szkoły średniej, własnymi wynikami w nauce (samoocena), motywacjami do studiów. Koszty związane ze studiami znalazły się dopiero na 7 miejscu (26,8% odpowiedzi „bardzo istotny”), natomiast cztery

lata później na miejscu 2 (62,7% odpowiedzi „bardzo istotny”). Zubożenie licznych grup społeczno-zawodowych może mieć ujemny wpływ na realizację dążeń edukacyjnych współczesnej młodzieży.

W zakończeniu tego bardzo syntetycznego i skrótowego przedstawienia wyników badań nad wartością wyższego wykształcenia w świadomości młodzieży licealnej można stwierdzić, że zmiany zachodzące w Polsce w wyniku transformacji ustrojowej są postrzegane przez badaną młodzież licealną, mimo przewidywanych trudności i ograniczeń, jako pozytywny czynnik motywujący do podejmowania starań o uzyskanie wyższego wykształcenia. W świadomości tej młodzieży wykształcenie staje się wartością, która w znacznym stopniu kształtuje pozycję społeczną jednostki. Świadczy to o postrzeganiu przez młodzież symptomów odbudowy zerwanych więzi pomiędzy osiągnięciami edukacyjnymi a pozycją w pracy i osiągnięciami a gratyfikacją ekonomiczną z niej płynącą (Adamski 1994, s. 11).

Wyniki badań wskazują na istotną reorientację poglądów młodzieży odnoszących się do typu wykształcenia. Zdecydowanie spada w jej ocenie ranga wykształcenia zawodowego, zarówno zasadniczego, jak i średniego, przy wyraźnych preferencjach dla wykształcenia średniego ogólnokształcącego i wyższego wykształcenia. Wybory dalszych dróg kształcenia się dokonywane w ostatnich 2–3 latach przez młodzież kończącą szkoły podstawowe i średnie zdają się w znacznym stopniu potwierdzać poglądy wyrażone przez naszych respondentów.

Spełnienie społecznych oczekiwań w sferze edukacyjnej będzie wymagać istotnych zmian w systemie oświatowym w naszym kraju.

LITERATURA

- Adamski W. (1994). *Strukturalno-kulturowe i edukacyjne przesłanki polskiej transformacji*. Forum Oświatowe nr 1.
- Bugajska U. (1985). *Modele młodości i dorosłości w środowisku studenckim*. Kultura i Społeczeństwo t. XXIX, nr 4.
- Kwieciński Z. (1990). *Pedagogika i edukacja wobec wyzwania kryzysu i gwałtownej zmiany społecznej*. W: *Ku pedagogii pogranicza*, red. Z. Kwieciński, L. Witkowski. Toruń.
- Lewowicki T. (1987). *Aspiracje dzieci i młodzieży*. Warszawa.
- Szafranec K. (1990). *Człowiek wobec zmian społecznych*. Warszawa.